

De kievitsbloem en de mens

De wilde kievitsbloem is nogal veeleisend. De jonge plantjes willen bijvoorbeeld acht jaar lang ongestoord ergens in een soms drassig grasland staan, voor ze gaan bloeien en zaden produceren. Kom daar in Nederland tegenwoordig eens om. **Albert Corporaal** gaat terug naar een tijd dat deze bloem hier veel meer voorkwam. Anders dan je zou verwachten was het de mens die in de Middeleeuwen de grote verspreiding bevorderde.

Zaad van *Fritillaria meleagris*.

Als de wilde kievitsbloem (*Fritillaria meleagris*) gesloten is, lijkt hij op een kievitsei. Hij bloeit in het voorjaar rond de tijd dat de kieviten weer terug zijn. Vandaar de naam. De zeldzame plant groeit hier vooral op een paar plekken in het westen van Overijssel, een kwart van het verspreidingsgebied in de Middeleeuwen. Hij werd met uitsterven bedreigd, maar dit is voorkomen door de beschermende maatregelen van Staatsbosbeheer en later de Provincie Overijssel sinds 1950. Beide maken gebruik van de groeiende wetenschappelijke kennis over de geschiedenis en behoeften van deze plant.

Met die naam en zijn voorkeur voor iconisch-Nederlandse graslandschappen kan men denken dat de kievitsbloem een typisch inheemse plant is, maar hij komt van oorsprong uit de bergen van de Balkan. Zo'n 125.000 jaar geleden kwam hij hier doordat rivieren zijn zaden meevoerden. Als bergplant is de kievitsbloem aangepast aan regelmatige overstrooming: oorspronkelijk door smeltende sneeuw, maar bij ons groeit hij op tamelijk laaggelegen plekken in kleiige grond die 's winters onder water staat of kletsnat is.

Tijdens de bloeitijd (medio april) moet de grond opdrogen en tijdens het rijpen van de zaden (tot in medio juni) zelfs

een beetje uitdrogen. Vervolgens vereisen de kiemplantjes dat er tijdens de eerste groei voldoende licht op de bodem valt en het duurt wel acht jaar voor een plant gaat bloeien. Ze kunnen een halve eeuw oud worden en tientallen jaren zaden produceren.

Al met al een veeleisende plant. Vind hier maar eens een geschikt grasland dat acht jaar niet omgeploegd wordt.

Terpen

In de Middeleeuwen lag dat anders. De plant groeide in de omgeving van de benedenloop van de IJssel, de Aa bij Zwolle, de Overijsselse Vecht en tal van andere kleine rivieren en beken. Nu is het daar grassig en tamelijk open. Toen was het echter een uitgestrekt veengebied met moerasbossen en zandige hogere ruggen met hoog opgroeiende bossen, regelmatig overstroomd door de rivier, vol abelen, iepen, essen en eiken. De bossen van de zandige ruggen werden ieder jaar vanaf de bodem groen: eerst de lage begroeiing, dan de struiken en ten slotte in het voorjaar de bomen.

Historisch-ecologen vermoeden dat de kievitsbloem destijds spaarzaam groeide op de zandige ruggen, mits gedurende het winterhalfjaar een tijdje overstroomd. Van menselijke verstoring was nauwelijks sprake. Hooguit werden er af en toe dikke bomen gekapt, takken

verzameld en strooisel vergaard: blad en kleine takjes van de bodem om in de potstal uit te strooien, waar het met de verse mest werd vermengd; na de winter ging het op het akkerland als bemesting. Er trad een verandering op door de bevolkingstoename en door het intensiever gebruik van de grond na omstreeks 1200. Men liet rivieren met slibrijk water expres overstroomen om landbouwgronden te bevoeien. Veel oerbossen konden hier niet tegen; soms bleef er wel een bos maar ging het 'oer'-karakter verloren. Op hun plek ontstonden graslanden met een kleiige zode. Natuurlijke afwateringen werden eerst tot 'wateringhen' omgevormd

en die op hun beurt weer tot gegraven afwateringkanalen, de weteringen. De boeren in deze regio bewoonden nu terpen naar Fries model en legden leidijken en kaden aan, te midden van de uitgestrekte, bevroede graslanden. Hun leenheer, de bisschop van Utrecht, gaf hun gemiddeld 100 hectare pachtgrond ter beschikking, een omvang waar huidige boeren jaloers op zouden zijn. Daarop legden ze kleine akkertjes aan, haalden er bouw- en brandhout van af, en hooiden grasland om hun vee te voeren.

Kunstmest funest

Zo ontstonden na 1200 in het hele lage gebied noordelijk van de lijn Veluwe-Salland weidse landschappen op klei-op-veengronden die beweide en gehooide werden. In zulke graslanden voelt de kievitsbloem zich thuis. Het is vrijwel zeker dat de plant zich in relatief korte tijd over dit hele gebied verspreid heeft vanuit de resterende bossen, een kolonisatieproces dat zijn maximum bereikte tegen 1500. In de volgende drieënhalve eeuw kon de soort zich gemakkelijk handhaven. Het boerengrasland werd nog ouderwets 'biologisch' beheerd. De introductie van de kunstmest maakte hier echter omstreeks 1850 een abrupt einde aan. De collectieve bevoelingsingen waren nu overbodig. Ook legden dijken en kaden de opzettelijke overstroming van rivieren aan banden. De kievitsbloem moest uitwijken naar de uiterwaarden, maar de IJssel overstroomt net als de overige Rijntakken vrijwel ieder jaar laat in het voorjaar, terwijl de plant juist in de winter natte voeten wil. Daardoor kon de plant langs die rivier slechts op een enkel plekje benedenstrooms overleven. Omdat ook andere waterlopen zoals de Sethe (= Meppelerdiep en Reest) werden genormaliseerd, ingedijkt of gekanaliseerd, restte de kievitsbloem uiteindelijk nog slechts de uiterwaarden langs het Zwarte Water en de Overijsselse Vecht.

De Oostzee

Elders had de plant meer succes. Het is aannemelijk dat hij vanuit onze streken richting de Oostzee is verspreid. Ook hier heeft de mens een handje bij geholpen. Handelsschepen uit de Nederlandse Hanzesteden die in de

Botanische tekening uit 1868 van *Fritillaria Meleagris*. Hortus Botanicus Leiden.

12de tot en met 16de eeuw naar het oosten voeren, namen kleigrond – met daarin kievitsbloembollen – mee als extra ballast in plaats van de gebruikelijke stenen. Ballast was nodig omdat in zoet water geladen zeilschepen anders op zee te hoog kwamen te liggen. Zodra ze weer een rivier op voeren, werd de vruchtbare ballast eruit gekieperd. Een andere route voor de verspreiding had te maken met het vetmesten van Pruisische, Duitse of Deense ossen in onze lage polderlandrijen. Na het vetweien ging er ook hooi – met kievitsbloemenzaad – mee terug in oostelijke

richting, als veevoer. Langs de Eems, de Hunte, de Weser, de Elbe en de Oder, op de oude 'klei-uitkieperpunten' van de schepen en de nachtelijke halteplekken voor de ossen, treffen we nu nog steeds wilde kievitsbloemen aan die waarschijnlijk een Overijsselse herkomst hebben.

Albert Corporaal is historicus en (landschaps) ecooloog, en is na een loopbaan aan de universiteiten van Nijmegen en Wageningen nu werkzaam als adviseur. Zijn boek over de wilde kievitsbloem komt naar verwachting uit in 2018 bij de KNNV/Vereniging voor Veldbiologie.